

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1\(39\).306550](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1(39).306550)

УДК 160:130

Олександр Кирилюк

**ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ СПІВІСНУВАННЯ? М. БАХТІН ПРО
ВІДНОСИНИ МІЖ ХРИСТИЯНСЬКОЮ ЦЕРКВОЮ ТА
НАРОДНОЮ СМІХОВОЮ КУЛЬТУРОЮ У СЕРЕДНІ ВІКИ**

Михайло Бахтін у своїй праці про Франсуа Рабле пише, що народній сміховій культурі Середньовіччя гостро протистояла «серйозна» християнська Церква, але одночасно він висловлює протилежну думку – що такого протистояння не було. Насправді, і це підтверджується самим дослідником, Церква у той час не могла протиставляти себе народній сміховій культурі тому, що вона, по суті, була її «офіційною» частиною. Суперечливість тверджень М. Бахтіна можна пояснити змушеною даниною радянській безбожній ідеології.

Ключові слова: М. Бахтін, Ф. Рабле, народна сміхова культура, християнська Церква.

Широко розповсюджена думка про антагоністично вороже ставлення християнської Церкви до сміху і сміхових видовищних форм є, на перший погляд, неспростовною. Вже перші Отці Церкви прямо стверджували, що сміх не від Бога, а від чорта (Іван Златоуст). Протоієрей Артемій Владимиров співчутливо наводить вислів Івана Лествичника про те, що не можна «юдоль каяття», коротке земне життя, дане нам «для подвигу спасіння», «перетворювати на якийсь вічний фестиваль, буфонаду, ярмарок ... жартів» і викривав «разом із святими та Господом» тих, хто «нині сміється» [Владимиров 2023]. Виявити, наскільки таке відношення Церквою до сміху взагалі та сміхової культури у Середні віки відповідає дійсності, становить *мету* даної статті.

Для досягнення цієї мети обрано матеріали досліджень відомого фахівця з середньовічної сміхової культури М. Бахтіна, котрий розглядає також й стосунки сміхової культури з Церквою. М. Бахтін стверджує, що «... сміх у Середні віки знаходився за порогом усіх офіційних сфер ідеології та всіх офіційних, суворих форм життя та спілкування. Сміх був витіснений з церковного культу, з феодально-державного чину, з громадського етикету та з усіх жанрів високої ідеології. Для офіційної середньовічної культури характерна *одностороння серйозність* тону (тут і далі курсив мій – О. К.). Сам зміст середньовічної ідеології з її аскетизмом, похмурим провіденціалізмом, з провідною роллю в ній таких категорій, як гріх, спокута, страждання, і самий характер освяченого цією ідеологією феодального ладу з його формами крайнього придушення і залякування, – визначили цю виняткову односторонню крижану скам'янілу серйозність. Серйозність стверджувалася як єдина форма висловлювання істини, добра і взагалі всього істотного, значного і важливого. ... Страх, благоговіння, смиренність тощо – такі були тони і відтінки цієї серйозності» [Бахтин 1990: 85]. «Цілий неосяжний світ сміхових форм і

проявів протистояв офіційній та серйозній (за своїм тоном) культури церковного та феодального середньовіччя» [Бахтин 1990: 8].

З'ясування того, наскільки він правий у цих своїх твердженнях ми визначаємо як *задачу* статті, коли доведення протилежного, тобто, факту хоча б часткової «несерйозності» офіційної християнської культури дасть відповідь на винесене у заголовок питання, адже «несерйозна» церковна сміхова культура постане тоді не антиподом, а частиною народної сміхової культури, або, принаймні, її «воцерковленим» двійником – адже у церкві сміялись, якщо сміялись, не тільки священнослужителі, але й миряни.

Надалі ми бачимо, що разом з твердженнями про цілковите відторгнення християнською Церквою сміхової культури М Бахтін, начебто забуваючи сказане ним сторінкою вище і не один раз повторене сторінками нижче, говорить, що внаслідок своєї всеохоплюваності карнавальна сміхова культура знаходила яскраві прояви і у (буцімто абсолютно «серйозному») церковному житті. До них відносяться «особливі “свята дурнів” (“festa stultorum”)), котрі додав я, справлялись безпосередньо у храмах, «освячений традицією вільний “Великодній сміх” (“risus paschalis”)), а також «”храмові свята”, які зазвичай супроводжуються ярмарками з їхньою багатою і різноманітною системою розваг за участю велетнів, карликів, виродків, “вчених” звірів» тощо. Окрім цього «кожне церковне свято мало свою, також освячену традицією, народно-вуличну сміхову складову» [Бахтин 1990: 9-10].

Про те, що тут у М, Бахтіна не все логічно узгоджено, свідчить хоча б таке його зізнання про співвідношення сміхової та офіційної релігійної культури, де йдеться про те, що представники останньої не просто зазнавали впливу народної карнавальної культури, а були її складовою частиною: «Не тільки школярі та рядові священнослужителі, але й високі церковні та наукові богослови ... створювали пародійні або напівпародійні наукові трактати та інші кумедні твори латиною», постійно дозволяючи собі “монастирські жарти” (“monasterium josa”). ... Кількість рукописів пародійних творів латиною, що дійшли до нас, вкрай величезна. ... Сміх проникає тут у найвищі сфери релігійного мислення та культу. Один із найдавніших і найпопулярніших творів цієї літератури – “Вечеря Кіпріана”¹ (“Coena Sypriani”) – дає своєрідну карнавально-бенкетну травестію всього Священного Письма Твір цей був освячений традицією вільного “Великодняго сміху” (“risus paschalis”); між іншим, у ньому чується й далекі відгомони *римських сатурналій*. ... До нас дійшли досить численні пародійні літургії (“Літургія п’яниць”, “Літургія гравців” та ін.), пародії на євангельські читання, на молитви, в тому числі і на священні (“Отче наш”, “Ave Maria” та ін.), на літанії (молитовні звернення до Бога з проханнями – *О. К.*), на церковні гімни, на псалми, дійшли травестії різних євангельських висловів і т. п.» Подібна література «майже неоглядна. І вся вона була освячена традицією і певною мірою *терпілася* (курсив мій – *О. К.*) церквою. Частина її створювалася і побутовала під

егідою “Великоднього сміху” або “Різдвяного сміху”, частина ж (пародійні літургії та молитви) була безпосередньо пов’язана зі “святом дурнів” і, можливо, виконувалася під час цього свята» [Бахтин 1990: 19-20].

Це відверте зізнання М. Бахтіна явним чином спростовує його ж твердження про суцільну «серйозність» середньовічної церковної культури. На підкріплення такої думки дослідника задля демонстрації того, що вона більше відповідає дійсності, ніж його протилежні заяви, наведемо свідчення про те, що Церква має пряме відношення до сміхової культури і з інших джерел.

Священик Православної Церкви України Яків Кротов, спираючись на працю чилійця, латиноамериканського пастора-баптиста Улісеса Оярзуна про те, як можна використовувати гумор на Божій службі [Oyarzún, 2012]² подає про предмет, що нас тут займає, такі дані. Вважається, що звичай «Пасхального сміху» був започаткований ще у IV ст. біскупом Верони Зеноном, за що йому майже через дев’ять століть у цьому місті поставили пам’ятника з червоного мармуру, котрого добувають у тій місцевості, а вперше пасхальний сміх було задокументовано у 852 році у німецькому Реймсі, коли «у пасхальну проповідь вставлялись анекдоти та навіть непристойні жарти, щоб звеселити прихожан». «Формально звичай засудив папа Климент X у 1670-ті роки, але ще у 1911 “Osterlachen” було зафіксовано у Штирії» – повідомляє Я. Кротов [Кротов, 2023].

Яцек Боркович, розповідаючи про Великодній церковний сміх, пише, що «у давнину принаймні раз на рік у церквах влаштовували “свято дурнів”. Під Новий рік молодші священики, диякони, семінаристи та віктарники, а також натовпи людей збиралися у храмі, щоб у веселому настрої відтворити Святу Месу. При цьому вони обирали з-поміж себе всю ієрархію, точніше антиєрархію – «папу дурнів» і так далі: архієпископів, єпископів, абатів... Всі вони разом, кумедно одягнені, йшли потім через церкву в глузливій процесії до віктаря». І «це аж ніяк не було якимсь дивним явищем, що перебувало на узбіччі християнства. ... До наших часів дійшов повний, добре підготовлений *officium* (тобто «порядок») “Меси дурнів”, яка щорічно відправля у знаменитому соборі Санс, Франція, і в якій за обов’язком колективно брали участь поважні каноніки» [Borkowicz 2011].

Ймовірним опонентам, котрі можуть вважати сміх у церкві «солідним», «неглузливим», «стриманим» чи ще якимось так, можна виставити як контраргумент приклад, який наводить Яцек Боркович. Мова йде про традицію жонглювання та стояння на голові на честь Матері Божої. Про якусь «солідність» тут годі й говорити. Подібні сцени, а також те, що під час «Свята дурнів» у церквах миряни віддавалися «веселим забавам», котрі нічим не відрізнялися від аналогічних витівок під час свят народної сміхової культури з «їжею, питвом, пісням та, нарешті, танцями ... у поєднанні з хитрими фіглями та жартами» [Borkowicz 2011], котрі відбувалися не на міському майдані, а у церкві, де допускалися згадувані

вище «непристойні жарти» доводить, що ці храмові сміхові дійства були абсолютно ідентичними з народними сміховими явищами поза нею.

Вважаю, що сказаного достатньо, щоб не приймати бахтінське твердження про суцільну серйозність Церкви без застережень. Компроміс, що тут можливо знайти, у синхронному плані полягає у тому, що у самій Церві одночасно існували та існують по теперішній день протилежні погляди на сміхову культуру, коли одні сучасні священники пишуть про неприпустимість так званих «семинарських жартів» та сміху в храмі, а інші після закінчення Великодньої святкової літургії виходять до мирян і радіють разом з ними, сміючись та плескаючи у долоні під радісний молитовний спів костельного хору або пишуть книжки, як оздобити службу веселістю та радістю. У діахронному аспекті цей компроміс полягає у визнанні, що негативне ставлення Церкви до сміхової культури виникло лише у Новий час, після Ренесансу, тоді як раніше Церква була інтегрована у згадану культуру принаймні у якихось її проявах. Останнє до позиції М. Бахтіна відношення не має через відомі хронологічні рамки його наукових пошуків.

Наведені дані дозволяють зробити висновки, і головним тут є те, що ці висновки впливають з викладок самого М. Бахтіна, що у Середні віки Церков не тільки не засуджувала та відкидала народну сміхову культуру, а певною мірою була її «офіційною» частиною. Ключовими словами, які позначають стосунки між ними, є *не вороже протистояння, а співіснування чи навіть симбіоз*.

Зворотні твердження М. Бахтіна можна вважати даниною ідеологічним вимогам тоталітарної войовничо-атеїстичної доби. Ці твердження насправді відповідали дійсності, але хронологічно пізнішим часам. Проте, партійні стражі ідеології цього не помітили. Мої висновки зроблено стосовно саме Середніх віків, оскільки терпимості Церкви до сміхової культури десь з XVII-го століття настає кінець. До цього часу відносяться офіційні заборони не тільки елементів сміхової культури, інтегрованих у Церков, але й її народних проявів (у тому колі й офіційна церковна заборона скоморошества у царській Росії), хоча певні окремі прориви сміхової культури у церковне життя траплялись і значно пізніше. Разом з тим у своїх пом'якшених формах сміхова складова у вигляді церковного, семинарського, чернецького гумору чи жартів святих та визнання веселоців як таких, що не суперечать духу віри, присутні й в сучасному церковному житті, що свідчить про те, що і у наші часи християнська Церква не є закосніло похмуро-серйозною.

Примітки

¹ Про те, що «Вечерю Кипріяна» важко назвати антиклерикальним твором, говорить вже той факт, що він був написаний, як вважається, у IX ст. для того, щоб учні монастирських шкіл краще запам'ятовували Святе Письмо, котре переказане у «Вечері» доволі детально. Тобто, мета його написання

була мнемоничною, для чого, вочевидь, текст давався ритмічною прозою. Після набуття твором шаленої популярності відомий церковний діяч того часу римський диякон Іван на замовлення папи Івана X у 870-ті роки написав його поетизований варіант і, за однією версією, зроблено це було до Великодня, а за іншою – для розваги папи під час застілля. Принаймні, з прологу, написаного дияконом, видно, що твір призначався для читання на Великодніх шкільних рекреаціях.

Німецький абат та архієпископ Рабан Мавр, дуже суворий та ортодоксальний церковник, не побачив у «Кипріановому бенкеті» нічого блюзнірського. Навпаки, він написав свою скорочену редакцію цього твору та присвятив її королю Лотарю II. У своїй посвяті він написав, що цей твір може послужити королю «захоплюючим читанням» «заради сміху» (лат. ad *jocunditatem*) [Бахтин 1990: 319].

Як показує Марта Бейлесс у своїй книзі з широкого та комплексного дослідження середньовічної пародії з паралельними латинськими та англійськими текстами, священнослужителі, які створювали ці пародії, були далекі від того, щоб стояти на стражі похмурої побожності, навпаки, вони скоріше не бачили жодної суперечності між веселощами та благочестям [Bayless 1996].

Таке ставлення високих церковних чинів до пародії свідчить про те, що даний твір не сприймався ними як спрямований проти Церкви, що дає можливість доповнити висловлену вище думку про те, що християнська церква подібні форми сміхової культури не засуджувала констатацією того, що вона ще й сама їх відтворювала, розвивала та розповсюджувала.

Причини, з яких авторство цієї пародії приписується письменнику-мученику III ст. Кипріану, невідомі. Сама вечеря відбувається у Новозавітній Кані Галілейській, де Старозавітний цар Іоїль справляє весілля. Гумористичний момент знаходить тут прояв в описі того, як різні біблійні постаті приходять на весільний бенкет, розсаджуються хто де, коштують хто що і таке інше. Ось так вони посідали: «Адам на очах у всіх, а Єва на листі, А Каїн на сошнику, і Авель на дійниці, Ной на ковчезі, Яфет на всі боки, Авраам під деревом, Ісак на жертovníку, Яків на камені...», а коли «подали брашна» (санскрит. «їжу», звідки укр. «борошно» – О. К.), «взяв тоді гарбуза Іона, коріння Ісаїя, буряк Ізраїль, А Єзекіїль – тутову ягоду. Закхею – смоква, Адаму – лимон, Даниїлу – біб, Фараону – диня, Єві – фіга, Каїну – будяк, Рахілі – яблуко, Ананії – слива, Лії – мати-й-мачуха, Ною – олива, Йосипу – яйце, Аарону – виноград, Симеону – горіхи, ... А Ісусу – оцту».

За тим перераховується, хто якого кольору и гатунку сорочку отримав у подарунок від царя, яку частину тварини чи якої породи рибу їв або тримався посту, яке вино пив, як омивав руки після вечері, які дари приніс цареві і таке подібне. У більшості цих переліків смішне як таке взагалі відсутнє, воно репрезентоване самим фактом такого зібрання та окремими фразами, коли, скажімо, Ісусу подали оцту (якого окремо від їжі

не вживають і яким змочували ганчірки, котрих мучителі Спасителя прикладали до його ран), чи у таких явно жартівливих фразах, що на цьому бенкеті «Єзекіїль кістки збирав», а «Лазар крихти підбирав».

У подальшому при збиранні додому присутні на прохання царя переодягнулися хто на кого – хтось на блудницю, а хтось – на кровозмішувача. Потім з'ясувалось, що в господаря бенкету дещо пропало, через це гості піддалися тортурам і стратам, і багато з них зізналися у злочині, аж поки не знайшовся справжній крадій, Веніамін, якого гості у різний спосіб вбили, потім взяли участь у його похованні, чому «Сара засміялась». Насамкінець всі розійшлися по своїх домівках [Пир Киприана 1975]. Наведений матеріал, як мені видається, дозволяє скласти уяву про те, якого кшталту сміхові твори Церква у ті часи толерувала.

² У цілому дана незвичайна для Церкви книга, як говориться в анотації, присвячена спростуванню «класичної парадигми про те, що радість і гумор не мають нічого спільного з євангелічною серйозністю» та дає «практичні поради, як правильно формулювати гумор і створювати радість у ... священнослужительській роботі. Це книга, котра може вивести ... літургійне служіння на новий рівень задоволення та безмежної радості» [Anotación, 2023].

Список використаної літератури

- Бахтин, М. М. (1990) *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса*, 2-е изд., М., Худож. лит., 543 с.
- Владимиров, А., протоиерей (2023) *Как шутили святые* в: Азбука веры. Юмор. URL: <https://azbyka.ru/kak-shutili-svjatyje>
- Кротов, Я. (2023) *Пасхальный смех* в: *Очерки и размышления об истории человека, свободы, веры*. URL: http://krotov.info/1/4/001000_vera/001802_vera_F.htm
- Пир Киприана (1975), в: *Поэзия вагантов*. Изд. подготовил М. Л. Гаспаров. Отв. ред. Ф. А. Петровский. Заключительная статья М. Л. Гаспарова, М., Наука, 606 с. Серия: Литературные памятники. URL: <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/530247?format=read>
- Anotación del libro* (2023): Oyarzún Ulises. *Cómo usar el humor en el ministerio*, Zondervan, 144 p.
- Bayless, M. (1996) *Parody in the Middle Ages: The Latin Tradition*. Published by University of Michigan Press, XII, 425 p. URL: https://www.press.umich.edu/14561/parody_in_the_middle_ages
- Borkowicz, J. (2011) *Śmiech paschalny*, w: *Tygodnik Powszechny*, 20.09.2011 URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/smiech-paschalny-140360>
- Oyarzún, U. (2012) *Cómo usar el humor en el ministerio*, Zondervan (Publisher Vida), 144 p.

Oleksandr Kyrylyuk

**OPPOSITION OR COMPLIANCE? M. BAKHTIN ON THE
RELATIONSHIP BETWEEN THE CHRISTIAN CHURCH AND FOLK
CULTURE OF LAUGHTER IN THE MIDDLE AGE**

One of the key methodological postulates of M. Bakhtin in his study of Folk culture of laughter is the statement about the hostile attitude of the Christianity Church towards this culture. In fact, the Christian culture of that time also included a laughing component, which makes it not hostile, but related to the Folk laughing culture. Contrary to the mentioned postulate, M. Bakhtin himself admits that not only ordinary monks, but also high clerics allowed themselves "fun recreations" and became authors of humorous literary works, when laughter freely penetrated into religious consciousness and religious worship. And these are not only works like "Cyprian's dinner". The Church's laughter tradition, dating back to the bishop of Verona in the 4th century Zeno, was documented in 852 in Germany, when anecdotes and even obscene jokes were inserted into the Easter sermon to amuse the laity, was officially banned by Pope Clement X only in the 1670s, but continued until the beginning of the 20th century. So, we can only partially agree with M. Bakhtin's statement that the Church was irreconcilably hostile to the Folk culture of laughter. The laughing culture of the Middle Ages also existed inside the Church. This laughing culture may be called the Church laughing culture, and it is clear that this Church culture was not hostile to the Folk culture of laughter.

Keywords: M. Bakhtin, F. Rabelais, Folk Culture of Laughter, Christian Church.

References

- Bakhtin, M. M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovaya i Renessansa* [The Literary Work of Francois Rabelais and the Folk Culture of the Middle Ages and the Renaissance], 2-e izd, M., Hudozhestvennaya literatura, 543 p.
- Vladimirov, A., protoierej (2023) *Kak shutili svyatye* [How the saints joked], in: *Azbuka very. Yumor*. URL: <https://azbyka.ru/kak-shutili-svyatyje>.
- Krotov, Y. (2023) *Pashalnyj smekh* [Easter Laughter], in: *Krotov Y. Oчерki i razmyshleniya ob istorii cheloveka, svobody*, URL: http://krotov.info/1/4/001000_vera/001802_vera_F.htm
- Pir Kipriana* [Cyprian dinner] (1975) in: *Poeziya vagantov*, Izd. podgotovil M. L. Gasparov. Otv. red. F.A. Petrovskij. Zaklyuchitel'naya statya M. L. Gasparova, M., Nauka, 606 p. Seriya: Literaturnye pamyatniki, URL: <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/530247?format=read>.
- Anotación del libro* (2023): Oyarzún Ulises. Cómo usar el humor en el ministerio, Zondervan, 144 p.
- Bayless, M. (1996) *Parody in the Middle Ages: The Latin Tradition*. Published by University of Michigan Press, XII, 425 p. URL:

https://www.press.umich.edu/14561/parody_in_the_middle_ages

Borkowicz, J. (2011) *Śmiech paschalny w: Tygodnik Powszechny*, 20.09.2011

URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/smiech-paschalny-140360>

Oyarzún, U. (2012) *Cómo usar el humor en el ministerio*, Zondervan (Publisher Vida), 144 p.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2023

Стаття прийнята 27.05.2023